

همچو نی دمساز و مشتاقی که دید؟

الهام یوسفی، الهه توانا

پرونده

کمتر پیش می‌آید کسی صدای سحرآمیزش را دوست نداشته باشد. انگار با همه حزنی که در جان ساز «نی» نشسته است باز هم همه ما با شنیدنش نوعی رهایی را تجربه می‌کنیم. نی، ساز ساده‌ای به نظر می‌رسد؛ یک استوانه نسبتاً باریک و بلند با چند حفره کوچک، بدون سیم و پرده و زخمه و هر چیز دیگری که معمولاً در کنار سایر سازها می‌بینیم. اما چرا از همین ساز به ظاهر ساده، نی‌نوازان قدرتمند می‌توانند این همه نوای عجیب و اسرارآمیز را بیرون بکشند؟ سازی که تنهایی چوپان‌های صحراگرد را به یادمان می‌آورد؛ شاید این جا همان بیت مولانا بهترین پاسخ به این سوال باشد که: «بشنو از نی چون حکایت می‌کند / از جدایی‌ها شکایت می‌کند» نی، انگار با بخشی از روح سرگشته و جست‌وجوگر و پریشان ما رابطه دارد. نوای نی ما را یاد جدایی از معشوق می‌اندازد، یاد بریده شدن از نیستان بزرگ آفرینش. در این پرونده می‌خواهیم با بخشی از رازهای نی‌نوازی و جهان عجیب نی‌نوازان آشنایتان کنیم.

گفت‌وگو با یک مدرس جوان سازهای بادی درباره نی، تنها ساز بادی در ارکستر موسیقی ایران

«علی‌فروندیا»، نوازنده و مدرس نی و چندساز بادی دیگر مثل کلارینت، ساکسیفون و فلوت به سوالات مادر باره نی و زیربوم نی‌نوازی آن پاسخ داده‌است.

● **بعضی‌ها تصور می‌کنند چون نی ساختمان ظاهری پیچیده‌ای ندارد، پس نواختنش هم راحت است. من اما شنیدم صدای گرفتن از نی اصلاً آسان نیست. کمی درباره نی‌نوازی این ساز بر ایمان بگویند.**

من وقتی از هنرچوهای می‌پرسم چرا سراغ نی آمده‌اند، به استثنای تعداد کمی علاقه‌مند که از پیش درباره این ساز تحقیق کرده‌اند، بقیه می‌گویند از روی ظاهرش حدس زدیدم ساز راحت‌تر از نی است. درحالی که کار کردن با یک ابزار و وسیله ساده به مراتب سخت‌تر است چون امکاناتی در آن تعبیه نشده که سهولت ایجاد کند. سادگی ساختاری نی و این که کلیدی روی آن تعبیه نشده کار برای نوازنده سخت می‌کند.

● **غیر از سختی‌های یادگرفتن نی، به نظر می‌رسد آموزش دادنش هم آسان نباشد. مثلاً در بقیه سازها استاد می‌تواند فرم دست نوازنده در گرفتن ساز را اصلاح کند اما مدرس نی از این نظر نمی‌تواند به هنرچویش کمک زیادی بکند.**

بله، بخش زیادی از آموزش نی انتزاعی است. نی داخل دهان قرار می‌گیرد، نه هنرچو می‌تواند ببیند استادش دقیقاً دارد چه کار می‌کند و نه استاد می‌تواند فرم کار که زاویه نی باید بازبان ایجاد کند، کاملاً به هنرچو منتقل کند. از طرف دیگر مادر این ساز با نفس سر و کار داریم و از لحاظ بصری نمی‌توانیم حد و اندازه دمیدن در ساز را تعیین کنیم، اگر کمی نفس بیشتر یا کمتر باشد، نت‌ها سر جای خودشان شنیده نمی‌شوند. در نی، همه چیز برمی‌گردد به گوش و استعداد هنرچو.

● **همین سختی‌ها باعث شده، نی نسبت به بقیه سازها نوازندگان کمتری داشته باشد؟ اصلاً من در دست فکر می‌کنم که نی نواز تعدادشان زیاد نیست؟**

بله، نی نوازنده کمتری دارد. یک دلیلش همان دشواری در صدագرفتن از ساز است که در باره‌اش حرف زدیم؛ کسانی که تازه شروع می‌کنند، چون نمی‌توانند صدای خوبی از نی دریاورند کار را ناتمام رها می‌کنند. دلیل بعدی، محدودیت ساز در اجرای گام‌های مختلف و دشواری انگشت‌گذاری است. نکته مهم دیگر این است که معمولاً هنرچوها شیفته ظاهر ساز می‌شوند، نی اما از لحاظ بصری خیلی بیننده را جذب نمی‌کند؛ حرکات دست نی نواز را که چندان هم ملموس نیست مقایسه کنید با زشت و حرکت دست نوازنده تار یا گیتار.

● **چه کسانی می‌توانند سراغ نی بروند؟**

نوازنده نی باید فک سالمی داشته باشد؛ اگر بین دوتا دندان جلو قدری فاصله باشد، کار برای نوازنده راحت‌تر می‌شود. دیگر ملاحظه خاصی وجود ندارد جز سن شروع نی‌نوازی؛ نی را به دلیل سختی‌هایی که گفتیم از سن خیلی پایین نمی‌شود شروع کرد چون بچه‌ها دلبسته می‌شوند؛ شش هفت‌سالگی زمان خوبی است به نظر من.

● **من فکر می‌کنم برای درک و لذت بردن از صدای نی هم یختگی و رشدی لازم است؛ این ساز قربات عجیبی با انسان دارد.**

این خاصیت سازهای بادی است؛ نی، دودوک و کلارینت -در سازهای غربی- به صدای انسان خیلی نزدیک هستند، چون منبع تولید صدایشان نفس انسان است. زم‌زم‌مبار و نجواگونه بودن صدای نی هم حس و حال غریبی برای شنونده ایجاد می‌کند.

● **از این ظرفیت نی، آن طور که باید استفاده می‌شود؟ نی در ارکستر موسیقی ایرانی چه جایگاهی دارد؟**

در ارکستر ایرانی چندتا ساز زهی داریم مثل کمانچه و چیک، چندتا زهی مضرابی داریم مثل سنتور و تار و عود، نی اما تنها سازی در ارکستر موسیقی ایرانی است. بنابراین به راحتی نمی‌شود از نقشش گذشت؛ غیر از این، بی‌صدای گروه را بسیار لطیف می‌کند. الان اما کمتر سازی را در ارکستر می‌بینیم چون نوازنده خوب نی، کم شده‌است.

آشنایی با استادان بزرگ نی‌نوازی ایران

شاید تعجب کنید اما شمار استادان بزرگ نی در ایران بسیار اندک است. با این که همه این استادان خدمات مهمی برای به کمال رساندن ساز نی انجام داده‌اند، اما نام «استاد حسن کسایی» و صدای ساز او به گونه دیگری مسیر نی‌نوازی را تغییر داده‌است. در زندگی نامه بسیاری از استادان بعد از او این جمله مشترک است: «مسحور صدای ساز کسایی شدم و به دنبال نی رفتم.» کسایی الهام بخش بسیاری از نی‌نوازان بود. قبل از آن که او را بیشتر بشناسیم به زندگی متقدمان او هم نگاهی انداخته‌ایم.

پدر نی‌نوازان ایران؛ نایب اسدا...

نایب اسدا. اصفهانی (مشهور به خلوندگار نی) پدر نی‌نوازی ایران است. او به قول خودش نی را از آغل گوسفندان به دربار پادشاهان برد. شاید اگر نایب اسدا. در سال‌های حکومت قجرها، نی را به دربار شاهان ایرانی نمی‌برد این ساز اکنون مانند سازهای دیگر بادی مثل مزمار، نرم‌نای، درازنای، سرنا و... به گوشه فراموشی افتاده بود و قدرش شناخته نمی‌شد در حالی که اکنون تنها ساز بادی است که توانسته در موسیقی ایرانی و در کنار دیگر سازهای کلاسیک ایرانی مثل تار، سنتور، سه‌تار و کمانچه قرار بگیرد و به اصطلاح تک‌تنه نقش سازهای بادی را در ارکستر ایرانی ایفا کند. استاد نایب اسدا. اصفهانی فرزند نایب حسین خان استاد سرشناس و نوازنده‌نی در اواسط عصر قاجار بود؛ این هنرمند چیره‌دست، دوران طفولیت خود را نزد پدرش به آموزش و فراگیری این ساز پرداخت و در اندک‌زمانی مهارت کافی به دست آورد. می‌گویند با همه هنرمندی‌اش از تفاخر به دور بود و هر جامردم را مشتاق سازش می‌دید بی هیچ تان و توقعی می‌نواخت.

مهدی نوایی

متأسفانه آثار زیادی از استاد نوایی به ما نرسیده اما از زندگی نامه او و نقل قول از کسانی که وی را می‌شناختند، می‌توان فهمید که توانایی وی در نی‌نوازی که در آن‌تاری که به طور مثال از حسین یآوری در دست است، در سنین کهنولت از وی ثبت و ضبط شده و به می‌توان به تسلط قابل توجهی در تولید صدای شفاف از نی (با وجود سری‌های نامناسبی که در آن زمان برای نی استفاده می‌شد) و نیز استفاده از کل وسعت صدایی نی (کاری که در قدیم کمتر از نوازندگان نی شنیده شده است) و همچنین اجرای تحریرهای آوازی سریع و متنوع اشاره کرد.

حسین یآوری

حسین یآوری نیز از جمله نوازندگان مطرح آن دوره و از شاگردان مستقیم نایب اسدا. و مهدی نوایی بوده است. در این خصوص این نکته را نباید فراموش کرد که آثاری که به طور مثال از حسین یآوری در دست است، در سنین کهنولت از وی ثبت و ضبط شده و به طور کامل نمی‌توان با شنیدن این آثار توانایی‌اش را در نی‌نوازی سنجید. زیرا در نی‌نوازی که در آن صورت دندانی، دندان‌های جلو نقش بسیار زیادی در کیفیت صدای نی داشته و کهنولت سن که عموماً با خرابی و ریزش دندان‌ها همراه است، نوازندگان نی را در سنین بالا با مشکلات زیادی در نی‌نوازی روبه‌رو می‌سازد. ظاهراً در اواخر عمر بدون دندان و با قمار دادن نی (بدون هر گونه سری) روی لثه، می‌توانسته است.

حسن کسایی؛ الهام بخش نی‌نوازان معاصر

نام استاد کسایی بانی چنان عجبین شده که تصور یکی بدون دیگری امری است محال. در واقع از استاد کسایی، نی قدرت تازه‌ای به خود گرفت و حرفی برای گفتن داشت و روز به روز قدرت نهفته در این ساز شکوفا شد و الان به جرئت می‌توان گفت که نی قابلیت اجرای هر تنگه‌ای که در ذهن بشریت تصور شود را داراست، چه در تک‌نوازی، دو یا سه نوازی یا گروه‌نوازی یا اکسترهای بزرگ. نظیر ارکستر سمفونیک حسن کسایی در تاریخ ۲۰ مهر ۱۳۰۷ در خانواده‌ای تاجر پیشه به دنیا آمد. رفت‌وآمد «سید جواد کسایی» پدر استاد کسایی با اهالی موسیقی باعث علاقه پسرش به نی‌نوازی شد و همین موضوع باعث شد پدر، او را برای آموختن به نزد مهدی نوایی ببرد. پس از فوت مهدی نوایی کسایی همچنان از همسبینی با نوازندگان اصفهانی استفاده کرد؛ به خصوص از هم‌نوازی با جلیل شهناز که به نوعی حق استادی بر گردن او داشت. استاد حسین کسایی سال‌ها مکتب‌دار موسیقی اصفهان در رشته‌های نی، سه‌تار و آواز بوده است و شاگردان زیادی از او نی‌نوازی آموختند؛ حسین عمومی، حسن ناهید، محمد موسوی، بهزاد فروهری، نعمت... ستوده و شهرام میرجالی.

نی‌نوازان پس از کسایی

«حسن ناهید» (زاده ۱۳۳۲ خورشیدی در کرمان است. او به واسطه نظم و جدیت و علاقه وافر که به این ساز داشت با محدودیت‌هایی که در شیراز وجود داشت از طریق رادیو و غیر مستقیم با تأثیر از ساز استاد حسن کسایی به صورت خودآموز شروع به فراگیری این ساز کرد. «حسین عمومی» هم نوازنده برجسته ساز نی و آهنگ ساز و پژوهش‌گر و مدرس برجسته موسیقی ایرانی و نیز دارای مدرک دکترای معماری است. «محمد موسوی» نیز، سال ۱۳۳۵ در خوزستان به دنیا آمد. وی ابتدا به سازی دیگر علاقه داشت اما بعد از شنیدن صدای نی استاد حسن کسایی از رادیو شیفته این ساز شد و به شکل خودآموز صدای نی را در آورد و سپس با گوش سپردن به ساز استاد حسن کسایی، نی‌نوازی‌اش را تکمیل کرد. از دیگر استادان مطرح نی‌نوازی پس از استاد کسایی می‌توان به «جمشید عندلیبی»، «محمدعلی کیانی‌نژاد»، «بهزاد فروهری» و «عبدالنقی افشارنیا»، «حمیدرضا زبردست» را اشاره کرد.

● انواع صداهای نی

در موسیقی ایرانی هر گاه سعی از نی برده می‌شود، منظور همان نی هفت‌بند است. نی دارای ۶ حفره است ۵ تا در جلوی نی و یکی در پشت آن. نی به‌طور کلی دارای ۶ نوع صداست که نوازندگان از سه صدای معروف آن استفاده می‌کنند. که در دو گروه صدای بم و زیر جای دارند: صدای بم شامل: بم (زنبوری)، بم نرم (شبهه نی که یا کلارینت) و بم ترکیبی (ترکیبی از بم و اوج به شکل هم‌زمان که در موسیقی محلی کاربرد دارد) صدای زیر شامل: اوج، غیث، پس غیث (ذیل)، از سختی‌های یادگیری نی‌نوازی در آوردن صدای نی و رسیدن به یک صدای صاف و مطلوب است که سال‌ها نیاز به تمرین مکرر دارد.

● شیوه‌های نی‌نوازی

تولید صدای نی به دو گونه متفاوت است. حالت اول به اصطلاح فرم «لبی» نام دارد که نوازنده در این روش نی را به صورت مایل لب‌های خود قرار داده و با ایجاد یک باریکه هوایی به وسیله روزنه بین دو لب و برخورد این باریکه به تیغه سر نی، صدا تولید می‌کند. پهنای تیغه سر نی در این حالت هر چقدر دارای ضخامت کمتری باشد، صدای تولید شده از نی، شفاف‌تر خواهد بود. این شیوه نوازندگی بیشتر در ایلات و عشایر و بین چوپانان و به اصطلاح محلی‌ها رواج دارد. در موسیقی ردیف دستگاهی و کلاسیک ما و در ارکسترهای ایرانی این روش صدادی، چندان معمول نیست. حالت دوم به اصطلاح فرم «دندانی» نام دارد که تیغه سر نی در این روش به جای قرار گرفتن در روی لب، بین دو دندان پیشین نوازنده قرار می‌گیرد. باریکه هوایی را در این حالت به جای روزنه بین دو لب، فاصله بین سقف دهان و زبان ایجاد می‌کند. این روش نسبت به روش اول از قدمت کمتری برخوردار است و احتمالاً در اصفهان، نی‌نوازی به صورت دندانی ابداع و ترویج شده است؛ زیرا تا آن‌جا که تاریخ نشان می‌دهد، اولین نوازنده‌های نی به سبک دندانی در اصفهان بوده‌اند مثل سلیمان اصفهانی، ابراهیم آقایی، نایب اسدا. اصفهانی، و استاد حسن کسایی که این نوع نوازندگی را به اوج تکامل خود رسانده‌اند.

دانستنی‌هایی درباره نی و تاریخچه آن

● نی اولین وسیله ساز ساخت دست بشر است. نتیجه تحقیقات نشان می‌دهد که در ۱۰ هزار سال قبل، از نی برای ساخت سازهای بادی در ارتفاعات آمریکای جنوبی استفاده می‌شده. نقاشان ایرانی در مینیاتورهای خود از هزار سال قبل تصویر نایی یا همان نی را در جلسات سماع همراه با دف به تصویر کشیده‌اند.

● گیاه نی نسبت به شرایط اقلیمی و خاک نقاط مختلف کره زمین دارای تنوع بسیاری است و به صورت‌های مختلف برای ساختن سازهای بادی مورد استفاده بشر قرار گرفته است. اما به طور کلی هر ساز بادی از دو قسمت اصلی تشکیل شده؛ یکی مولد صدا و دیگری لوله تشدید یا رزانس. با این که تفاوت در شکل لوله تشدید انواع نی‌ها در سراسر دنیا خیلی کم است اما مولد و نحوه تولید صدا در فرهنگ‌های مختلف دارای انواع گوناگونی است.

● نی ساز جالب و به ظاهر ساده‌ای است و ساختار پیچیده‌ای ندارد در نواختن این ساز حنجره نقش ویژه‌ای دارد، در حقیقت عامل انسانی در نی‌نوازی از سازهای دیگر موثرتر است. اغلب سازها فقط با حرکت دست نواخته می‌شود اما در نی، انگشتان، دندان‌های جلو و حنجره نوازنده بسیار مهم است. نزدیکی تأثیر صدای نی به صدای انسان و کیفیت صوتی این ساز، آن را به صورت نمادی از روح بشر معرفی کرده است. چنان‌چه در پنج هزار سال قبل در مصر، نی را به همراه جسد نوازنده آن به خاک می‌سپردند؛ با این باور که روح نوازنده در ساز او باقی می‌ماند.

● تنوع طولی نی به دلیل نبود امکان کوک کردن است؛ به همین خاطر نی را در اندازه‌های مختلفی می‌سازند که این خلا بر طرف شود. در واقع کوتاهی و بلندی نی مانند شل کردن و سفت کردن سیم سازهای زهی و مضرابی است، یعنی هر چقدر نی بلندتر باشد، صدای به‌تری تولید و هر چه کوتاه‌تر شود صدای زیرتری تولید می‌کند.